

Белавіна Т.І.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ОСОБАМИ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ТОТАЛЬНО РЕГЛАМЕНТОВАНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В УМОВАХ ВИМУШЕНОЇ ІЗОЛЯЦІЇ

Соціальне оновлення українського суспільства на сучасному етапі розвитку здійснюється у складний кризовий період, який зумовлює психотравмуючий вплив як на соціум у широкому сенсі, так і на певну особистість зокрема. Така ситуація безпосередньо відображується на соціально-політичному, соціально-правовому, соціально-економічному житті держави і суспільства насамперед зниженням правової культури у суспільстві, знеціненням правових норм, цінностей, орієнтирів, концептуальною дезорієнтацією особистості та загостренням криміналізації соціуму, з одного боку, з іншого – значна частина населення опинилася у стані хронічної невизначеності, безпорадності.

Усе це може викликати суб'єктивне відчуття соціальної незахищеності, безнадійності та безвихідності. Особливим чином це стосується груп з низьким соціальним статусом або стигматизованих за певним критерієм: осіб без освіти, без певної професії, безробітних, безхатченків, осіб, що перебувають у конфлікті із законом тощо.

У статті розглядається проблема наявності або досягнення людиною життєздатності, можливості успішної ресоціалізації та подальшої реінтеграції у соціальний простір осіб, які перебувають у скрутних обставинах, пов'язаних з вимушеною ізоляцією у правовиконавчих закладах пенітенціарної системи. Нерідко такі особи не мають необхідних індивідуально-типологічних, соціально-психологічних, економічних та інших ресурсів, щоб долати ситуацію та виявити життєстійкість.

У статті приділено увагу феномену резильєнтності, його визначенню, дослідженням, що дозволили виокремити його у самостійний феномен вивчення психології та впровадити до соціально-психологічних практик.

Аналізується проблема дефіциту особистісних, соціально-психологічних ресурсів у соціально-депривованому типі ресурсної взаємодії, коли людина нездатна звернутися до інших з певним запитом про допомогу або прийняти її від іншого, особливо у системі відносин «влади-підкорення», яка притаманна жорстко стратифікованим стосункам у спільноті пенітенціарної установи.

У статті визначаються особливості подолання ситуації ризику саморуйнування з метою подальшого розвитку на основі особистісного підходу обґрунтованої програми вирішення адаптивних завдань у складних життєвих обставинах, завдань ресоціалізації та інтеграції засуджених у їх постпенітенціарній адаптації.

Ключові слова: життєздатність, резильєнтність, емоційна резильєнтність, копінг, соціально-психологічні ресурси, пенітенціарна установа, ресоціалізація, реінтеграція.

Постановка проблеми. На сучасному етапі соціальне оновлення розвитку українського суспільства, що зараз визначається кризовим станом, супроводжує психотравмуючий вплив різких змін як на соціум у широкому сенсі, так і на певну особистість зокрема.

По-перше, наслідками ситуації кризи у соціально-економічній, соціально-політичній, соціально-правовій сферах життя суспільства стають

загальносоціальні модифікації різного характеру: поряд з об'єктивно неминучими прогресивними змінами виявляються ще такі як зниження деперсоналізованої довіри до сучасних інститутів державності, деформація правової культури у суспільстві, знецінення актуальних правових норм, руйнація попередніх цінностей, згортання наявних орієнтирів. Усе це веде до падіння рівня соціального оптимізму, до загострення криміналізації соціуму тощо.

По-друге, значна частина населення опинилася у стані хронічної невизначеності, безпорадності, що викликає суб'єктивне відчуття соціальної незахищеності, безнадії та безвиході.

Особливим чином це стосується груп з низьким соціальним статусом, осіб, стигматизованих за певним критерієм: без освіти, без певної професії, безробітних, безхатченків, таких, що перебувають у конфлікті із законом, і таке інше [23]. Усі ці представники соціуму, різних спільнот у ньому характеризуються насамперед концептуальною дезорієнтацією особистості. Вони потребують оптимізації зусиль, спрямованих на актуалізацію ресурсного потенціалу особистості, тобто здатності людини протистояти стресу у ситуації фрустрації, долати непереборні перешкоди, а також здатності до успішної соціальної адаптації до інших, менш сприятливих ніж раніше, умов життєдіяльності або реадаптації у постпенітенціарний період.

Окремо потребує наукової уваги розв'язання проблеми можливості більш-менш успішної адаптації осіб, які перебувають у скрутних обставинах, пов'язаних з вимушеною ізоляцією у правовиконавчих закладах пенітенціарної системи, але не мають необхідних індивідуально-типологічних, соціально-психологічних, економічних та інших ресурсів, щоб здолати ситуацію та виявити життєстійкість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах теми публікації розглядається низка питань соціально-психологічної спрямованості, які мають різний рівень наукової розробленості і вирішення практичних завдань.

Питання специфічних особливостей соціального середовища, у якому здійснюється процес соціалізації, адаптації, виправлення, перевиховання осіб, що відбувають покарання за скоєний злочин у правовиконавчих закладах, мають давню історію, широко з різних точок зору досліджуються в соціології, в юридичній, пенітенціарній, педагогічній, соціальній та інших галузях психології (Ю.М. Антонян, М.І. Єнікеєв, Л.І. Казміренко, А.М. Олейник, В.М. Синьов, А. Фернхем, П. Хейвен, І.Г. Яковенко [1; 11; 12; 15; 18; 19] та інші).

Проблеми соціально-психологічного, соціально-педагогічного супроводу засуджених, соціально-виховної та соціальної роботи у контексті пенітенціарної психології і педагогіки стали предметом вивчення широкого кола науковців, таких як: Т.І. Белавіна, О.В. Беца, Я.О. Гошовський, О.Л. Караман, В.І. Кривуша, Г.О. Радов, В.М. Синьов [2; 5; 6; 12; 16; 20].

Що стосується проблеми ресурсного підходу, психологічної ресурсності особистісного потенціалу, життєздатності, життєстійкості з точки зору можливості самоактуалізації, самореалізації, самоефективності і таке інше також є значні наукові нароби, особливо в останні десятиріччя. Ретельний теоретичний аналіз у роботі «Витоки наукових основ ресурсного підходу» зробив С.О. Микитюк у 2010 році [9]; у 2009 році проблемі життєстійкості особистості як соціальної необхідності присвятили свої дослідження Т.М. Титаренко і Т.О. Ларіна [17]; концептуальна модель та психологічна структура життєздатності особистості розроблялась О.О. Рильською в 2011–2015 роках [14; 15].

Нещодавно в тезаурусі наукових термінів посіло певне місце поняття «резильєнтність», «феномен резильєнтності», наукова розробка якого дозволила виокремити його у самостійний феномен дослідження психології та впровадити у соціальні практики. В Україні різні підходи до його концептуалізації вивчають Г.П. Лазос [7], А.І. Laktionova [21], А. Masten [22], О.М. Нагнибіда [10] та інші.

Постановка завдань. Мета статті – визначення особливостей наслідків перебування в умовах соціальної депривації особи, дефіциту особистісних, індивідуально-типологічних, стильових, соціально-психологічних ресурсів у соціально-депривованому типі ресурсної взаємодії, яка притаманна жорстко стратифікованим, ієрархізованим стосункам у спільноті пенітенціарної установи. Виходячи з того, що виникає потреба звернутися до психологічної ресурсності особистості з точки зору можливості ресоціалізації та подальшої ефективної реінтеграції особи, слід розглянути феномен резильєнтності та його корисність у процесах ресоціалізації та реабілітації у постпенітенціарний період.

Виклад основного матеріалу. Соціально-психологічні особливості ситуації перебування індивіда в умовах соціальної депривації, яка зумовлена вимушеною ізоляцією в пенітенціарному закладі, стають предметом аналізу у соціальній психології не досить часто, хоча інтерес до проблеми спостерігається у контексті юридичної, педагогічної психології, теорії і практики соціальної роботи тощо. Треба звернути увагу на цілу низку питань, що можуть залишатися поза науковим аналізом. Звісно, науковці визначають найбільш відомі, виразні феномени порушення фундаментальної автономності людини, переміщеної із ситуації звичайного соціального простору у ситуацію позбавлення волі.

Зазвичай визначаються інституалізація, деіндивідуалізація особистого простору, публічний характер усіх сфер життєдіяльності, деперсоналізація особистості, втрата особистої відповідальності і самоконтролю [11, с. 82].

Особа, яка відбуває покарання у закладах пенітенціарної системи, в тотально регламентованому соціальному середовищі в умовах вимушеної ізоляції має безліч проблем, пов'язаних із соціально-психологічними наслідками ув'язнення. Насамперед людина значною мірою звужує або зовсім втрачає більшість соціальних зв'язків, які допомагали задовольняти афіліативні потреби, підтримувати власну ідентичність шляхом усвідомлення власної причетності до спільноти, певної групи. В умовах перебування у місцях позбавлення волі відбувається руйнування або втрата її сімейних стосунків, інтимно-дружніх взаємин, погіршується стан здоров'я на фізичному та психічному рівні (авітаміноз, психічні розлади, невмотивовані напади агресії та аутоагресії) [2].

Втрата особистого простору, приватного життя, тотальна публічність та регламентованість життєдіяльності, коли ззовні наказаний час пробудження, туалету, прийому їжі, навчання, праці, коли індивід може виконувати лише запропоновані ролі, коли в нього зовсім немає місць, де б він мав змогу бути «самим собою».

Замість цього людина набуває негативні соціально нехвальні навички, поглиблює кримінальні зв'язки, переорієнтується більшою мірою у бік злочинних нахилів. Тотальна регламентація всіх сфер життєдіяльності зумовлює зниження самооцінки, поглиблює відчуття соціального песимізму, безнадії, самотності та інше.

Значну роль відіграє фактор часу перебування у тотально регламентованих спільнотах: чим довше особа перебуває в особливих умовах, тим менше в неї можливість зберегти здатність до самостійності, здатність зробити власний вибір, відповідати за цей вибір і дії, планувати майбутнє, самостійно забезпечувати себе тим, що вона отримувала у правовиконавчому закладі без жодних зусиль.

Захисні механізми самозбереження, які за таких умов включаються, як відомо, протягом трьох–чотирьох місяців і призводять до самовиправдання скоєного, а через півроку у більшості ув'язнених переважають уже віктимні почуття, вони вважають себе жертвою обставин, системи, несправедливого ставлення з боку правоохоронних структур. Соціальна дезадаптація людини за таких умов лише поглиблюється.

У цьому контексті виникає питання реальної можливості успішної реабілітації після звільнення та наступної реінтеграції у соціальний простір осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі або звільняються з них. Вони перебувають у пошуку вирішення проблем, що постають перед ними в новому соціально-економічному просторі в постпенітенціарний період. Здебільшого це молоді люди, які незадоволені своїм життям, з відсутністю будь-яких перспектив на майбутнє, які вважають, що не зможуть досягнути успіху за допомогою загальноприйнятних, соціально схвальних норм.

Колишній в'язень страждає від нестачі необхідних ресурсів, знань про їх конструктивні потенції успіху, він обмежує ресурсну взаємодію в актуальному соціальному середовищі та деформує процес обміну ресурсами, порушує можливість власних ресурсів досягнення успіху, а це, своєю чергою, збільшує ризик особистої деформації та саморуйнування. Виникає проблема дефіциту особистісних, соціально-психологічних ресурсів у соціально-депривованому типі ресурсної взаємодії. Людина не вміє і не здатна звернутися до інших з певним запитом про допомогу або прийняти її від іншого, особливо у системі відносин «влади-підкорення», яка притаманна ієрархізованим жорстко стратифікованим стосункам у спільноті пенітенціарної установи на всіх рівнях (в'язень–в'язень, різностатусні ув'язнені, в'язень–співробітник, що здійснює контроль, в'язень–психолог, в'язень–соціальний працівник і т.ін.).

Подолання труднощів повсякденного життя потребує від в'язнів усвідомлення цих негараздів, уявлення про можливість, стратегії, шляхи та способи досягнення успіху, збереження гідності, самоефективності, самореалізації соціально прийнятним шляхом. Виявляється, що зміст соціальної роботи, соціального супроводу осіб, які відбувають покарання, зусилля, спрямовані на їх переорієнтування, перевиховання, розвиток здатності адекватно адаптуватися до змін, мають бути присвячені саме цим питанням. Поки що залишається не досить вивченою проблема розвитку і формування життєздатності, життєстійкості, резильєнтності, здатності до пошуку ефективних стратегій копінгу, здатності до подолання труднощів у складних життєвих ситуаціях, але намічені контури розробки проблеми.

По-перше, останнім часом поширюється питання ресурсного підходу у процесі дослідження взаємодії соціальних об'єктів, врахування вимог зовнішнього як соціального середовища,

з одного боку, а з іншого – врахування «внутрішніх можливостей, що задовольняють зазначені вимоги», де «стержньовими поняттями ресурсної концепції є поняття «ресурс», «потенціал», «здібність» [9]. Термін «ресурс» визначається як «засіб, можливість, якими можна скористатися в разі необхідності», як «можливість самореалізації окремої особистості в певній сфері діяльності, а потенціал визначається як сукупність наявних засобів, можливостей у певній сфері, певному аспекті» [4].

По-друге, зараз увага науковців зосереджена на розрізненні понять «життєздатність», «життєстійкість», “resilience” – пружність, стійкість, копінг тощо [10] та концептуалізації останньої. С. Ваніштендаль у дослідженні «Резильєнтність, або виправдані сподівання. Поранений, але не переможений» використав цей термін як аналог добре відомого «життєздатність», як «здатність соціальних систем, людини будувати у складних умовах повноцінне життя» [3, с. 13].

Феномен резильєнтності зацікавив фахівців з психології соціальної роботи, працівників помічних професій, психотерапевтів як пов’язаний «зі здатністю психіки відновлюватися після несприятливих умов». Визначення шляхів, способів, механізмів такого відновлювання, з’ясування, яким чином «деякі люди здатні вистояти, відновитися і навіть психологічно зрости, зміцніти після складних життєвих негараздів» [7, с. 27], стає дуже важливим для розробки та впровадження у соціальні та психологічні практики програм з успішної адекватної адаптації у несприятливих умовах, а також «розвитку резильєнтності, життєстійкості, стресостійкості; розвитку здатності самостійно долати стресові ситуації» [7, с. 27]. Таким чином, перед фахівцями психологічних, соціальних наук постає завдання оптимізації зусиль на ретельному, планомірному цілеспрямованому дослідженні умов, обставин, механізмів, що забезпечують збереження психологічної стабільності, життєстійкості, а також розвиток резильєнтності людини.

У межах теми автором за підтримки соціальних служб, НГО «Європейська інтеграція» були розроблені та успішно реалізовані у декількох пенітенціарних установах низка соціально-орієнтованих проєктів та програм з реадптації, реабілітації, соціальної реінтеграції осіб, що готуються до звільнення або повернулися з місць позбавлення волі. У використанні програм, тренінгів були враховані розробки стосовно здатності долання життєвої кризи. Результати реалізації програм неодноразово публікувалися у фахових виданнях з психологічних наук.

Але знову відзначимо, що прикладні аспекти резильєнтності у контексті соціальної роботи з точки зору ситуації перебування у складних умовах соціальної депривації залишаються все ще малодослідженими, потребують більш жвавого інтересу науковців і мають суттєву перспективу вирішення поставлених завдань.

Висновки. Виходячи з викладеного матеріалу, встановлено певні особливості наслідків перебування в умовах соціальної депривації. Для осіб, що перебувають у пенітенціарних установах, характерним є дефіцит особистісних, соціально-психологічних ресурсів, що притаманне жорстко стратифікованим, ієрархізованим стосункам в умовах тотальної регламентації.

З’ясовано, що феномен резильєнтності у процесах ресоціалізації та реабілітації, у здатності та формуванні посттравматичного стресового зростання особистості у постпенітенціарний період відіграє важливу роль. Усвідомлення дефіциту та депривації у різних сферах свого життя може допомогти позитивно змінити самоусвідомлення оптимізувати самоставлення особистості і тим самим розвивати резильєнтність.

Визначено деякі особливості подолання ситуації ризику саморуїнування, корисність обґрунтованої програми вирішення адаптивних завдань у складних життєвих обставинах, перспектив вирішення завдань ресоціалізації та інтеграції засуджених у їх постпенітенціарній адаптації.

Список літератури:

1. Антонян Ю.М. Психология преступника и расследование преступлений / Ю.М. Антонян, М.И. Ени-кеев, В.Е. Эминов. Москва : Юристъ, 1996. 336 с.
2. Белавіна Т.І. Проблеми соціально-психологічного супроводу неповнолітніх у період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. № 2 (52) 2020. 322 с. С. 310–322.
3. Ваніштендаль С. «Резильєнтность» или оправданные надежды. Раненный, но не побежденный. URL : <https://studfiles.net/preview/5582162/>.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

5. Гошовський Я.О. Психолого-педагогічні основи ресоціалізації депривованих підлітків : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2009. 396 с.
6. Караман О.Л. Ресоціалізація як мета соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими. URL: <http://znp-vo.nuou.org.ua/article/view/201830>.
7. Лазос Г.П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології*. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 14. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Вінниця : ФОП Рогальська І.О. 2018. Вип. 14. С. 26–64.
8. Махнач А.В. Жизнеспособность как междисциплинарное понятие. *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 5. С. 69–84.
9. Микитюк О.С Витоки наукових основ ресурсного підходу. URL: <https://sportpedagogy.org.ua/html/journal/2010-02/10msabrh.pdf>.
10. Нагнибеда О.М. Разграничение понятий жизнестойкости, резильентности и стрессоустойчивости в условиях информационного общества. Збірник матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених «Наукова молодь-2018» (16 листопада 2018 р., м. Київ) / за ред. Спіріна О.М. та Яцишин А.В. Київ : ІТЗН НАПН України, 2018. 185 с. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10638/2/V%D0%86%20>.
11. Олейник А.Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. Москва : ИНФРА-М, 2001. 418 с.
12. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / Синьов В.М., Радов Г.О., Кривуша В.І., Беца О.В. Київ : МП «Леся», 1997. 272 с.
13. Резильентность в контексте социальной политики и социальной работы. *Международная некоммерческая организация «Европейские города против наркотиков»*. URL: <http://www.ecad.ru/rezilentnost-v-kontekste-socialnoj-politiki-i-socialnoj-raboty.html>.
14. Рылская Е.А. К вопросу о психологической жизнеспособности человека: концептуальная модель и эмпирический опыт. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2011. Т. 8. № 3. С. 9–38.
15. Рылская Е. Психологическая структура жизнеспособности человека: синергетический аспект. *Известия Российского государственного педагогического унив-та им. А.И. Герцена*. 2011. № 142. С. 72–83.
16. Синьов В.М. Індивідуальні та типологічні особливості неповнолітніх засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі. *Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі*. Київ, 2003. 222 с.
17. Титаренко Т.М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека : навчальний посібник / Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Київ : Марич, 2009. 105 с.
18. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 368 с: ил.
19. Юридична психологія: практикум / за заг. ред. Л.І. Казміренко. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 190 с.
20. Яковенко И.Г. Институциональные и стихийные факторы в процессах социализации. *Молодежный ренессанс*. Москва, 1990. С. 43–52.
21. Masten A. Resilience in developing systems: progress and promise as the fourth wave rises. *Developmental Psychopathology*. 2007. No. 19 (3). P. 921–930.
22. Laktionova A.I. Resilience: Russian adolescents' individual and social factors / A.V. Makhnach, A.I. Laktionova. *XV IFTA World Family Therapy Congress*. 2006. 4–7 Oct. Reykjavik. P. 88–89.
23. Tajfel H., Sheikh A.A., Gardner R.C. Content of stereotypes and the inference of similarity between members of stereotyped groups. *Acta Psychologica*. 1964. No. 22. Pp. 191–201.

Bielavina T.I. RESILIENCE IN THE CONTEXT OF SOCIAL WORK WITH PERSONS IN A TOTALLY REGULATED SOCIAL ENVIRONMENT IN CONDITIONS OF FORCED ISOLATION

Social renewal at the present stage of development of Ukrainian society is carried out in a difficult crisis period, which causes a traumatic impact on society in a broad sense, and on a certain personality in particular. This situation is directly reflected in the socio-political, socio-legal, socio-economic life of the state and society, primarily by reducing legal culture in society, devaluation of legal norms, values, guidelines, conceptual disorientation of the individual and exacerbation of criminalization of society, on the one hand. On the other hand, a large part of the population found itself in a state of chronic uncertainty, helplessness.

All this can cause a subjective feeling of social insecurity and hopelessness. This is especially true for groups with low social status or stigmatized by certain criteria: people without education, without a certain profession, unemployed, homeless, people in conflict with the law, and so on.

The article examines the problem of the presence or achievement of human viability, the possibility of successful resocialization and further reintegration into the social space of persons in difficult circumstances associated with forced isolation in the penitentiary institutions of the penitentiary system. Often such persons do not have the necessary individual-typological, socio-psychological, economic and other resources to overcome the situation and show viability.

The article pays attention to the phenomenon of resilience, its definition, research, which allowed to single it out as an independent phenomenon of studying psychology and to introduce it into socio-psychological practices.

The problem of deficit of personal, social and psychological resources in the socially deprived type of resource interaction is analyzed, when a person is unable to turn to others with a certain request for help or accept it from another; especially in the system of relations “power-subjugation”, which is characterized by rigidly stratified relations in the community of the penitentiary institution.

The article identifies the features of overcoming the risk of self-destruction, with the aim of further development on the basis of a personal approach of a reasonable program for solving adaptive tasks in difficult life circumstances, resocialization and integration of convicts in their post-penitentiary adaptation.

Key words: *viability, resilience, emotional resilience, coping, socio-psychological resources, penitentiary institution, resocialization, reintegration.*